УДК 811.512.145

Ч.М. Куракова

КҮРЕНЕКЛЕ ТАТАР ГАЛИМЕ ГАБДРАХМАН СӘГЪДИНЕҢ ТУУЫНА 130 ЕЛ

Статья посвящена жизни и научной деятельности известного востоковеда, специалиста в области истории татарской и узбекской литературы, доктора филологических наук Габдрахмана Сагди. Автор статьи рассматривает наследие ученого не только в области литературоведения, но и освещает его общественно-педагогическую деятельность.

Ключевые слова: Габрахман Сагди, литературоведение, научная деятельность, ученый, филолог.

The article is devoted to Gabdrahman Sagdi's life and research activity, a famous orientalist, a specialist in the history of Tatar and Uzbek literature, Doctor of Philology. The author of the article not only considers the scholar's legacy in the terms of literary criticism, but also highlights his social and pedagogical activity.

Keywords: Gabdrahman Sagdi, literary criticism, research activity, scholar, philologist.

Габдрахман Сәгъди – XX йөз башы татар мәдәни дөньясы үстергән күренекле шәхесләрнең берсе. Тәҗрибәле педагог, киң эрудицияле лингвист, зур әзерлекле методист һәм әдәбият нәзариячесе, принципиаль тәнкыйтьче, эзләнүчән әдәбият тарихчысы, оста лектор, абруйлы җитәкче булып танылган бу галим үзенең бөтен көчен, бар талантын мәгариф, фән һәм мәдәният өлкәсенә хезмәт итүгә багышлый, филология белгечлеге буенча татарлардан беренче профессор һәм беренче фән докторы дигән гыйльми дәрәҗәгә ирешә. Быел киң җәмәгатьчелек әлеге мөхтәрәм затның тууына 130 ел тулуны билгеләп үтә.

Габдрахман Гайнан улы Сәгъдиев (Габдрахман Сәгъди) 1889 елның 27 (14) мартында элеккеге Уфа губернасы Златоуст өязе Морзалар волосте (хәзерге Башкортстан республикасы Салават районы) Таймый авылында (элеккеге атамасы – Атау) рухани гаиләсендә дөньяга килә. Башта үз авылларындагы мәктәптә, 1902 елдан Троицк шәһәрендәге мәшһүр «Рәсүлия» мәдрәсәсендә белем ала. Биредә гарәп, фарсы, төрек телләрен өйрәнә, Көнчыгыш фәлсәфәсе, тарихы белән кызыксына, күп эзләнә, укый. Ул госманлы төрек, гарәп телләрен камил үзләштереп, теләүчеләргә шул фәннәрдән аерым дәресләр бирә башлый. Моның белән, беренчедән, матди ягын ныгытса, икенчедән, сабакташлары арасында дәрәҗәсе күтәрелә, өченчедән, мөгаллимлек эшендә тәҗрибә туплауның беренче адымнары ясала.

1906 елда мәдрәсәне тәмамлаганнан соң, Г. Сәгъди ике ел дәвамында үз өязендәге Таймый һәм Мәчетле авылларының рус-татар

мәктәпләрендә балалар укыта. Шушы елларда үзлегеннән һәм аерым укытучыдан рус телен өйрәнә. Алдынгы карашлы яшь мөгаллим милли мәдәнияткә, фәнгә хезмәт итәргә омтыла. Моның өчен мәдрәсәдә алган белеме генә җитенкерәмәвен аңлап, укуын рус югары уку йортында дәвам итәргә тели. Әмма фәкыйрьлеге аркасында, бу юлдагы киртәләрне уза алмыйча, бәхет эзләп Төркиягә китәргә мәҗбүр була. Үзлегеннән әзерләнеп, Истанбулдагы Төркия Дәүләт университетына имтихан тота. 1908–1911 елларда шушы уку йортының филология факультетында «төрки-татар әдәбиятлары тарихы» белгечлеге буенча югары филологик белем ала. Биредә гарәп, төрек, фарсы әдәбиятлары, төрек әдәби теле, аның стилистикасы һәм поэтикасы, риторика һ.б. фәннәрне үзләштерә.

Габдрахман Сәгъди. *Фотография Р. Давлекамованың шәхси архивыннан*

1911 елда Төркиядән укуын тәмамлап кайтуга, Г. Сәгъди укытучылык эшен дәвам иттерә. Февраль инкыйлабына кадәр Башкортстан республикасының төрле авыл-шәһәрләрендә, Казакъстанның Актүбә, Алма-Ата, Ыргыз шәһәрләрендә, Екатеринбург өлкәсендә мөгаллимлек итә, мәктәп мөдире вазифаларын башкара. Мәктәп-мәдрәсәләрдә заманча укытуны тормышка ашыру, милли-мәдәни хәрәкәтнең үзәгендә кайнау, кадими фикерләргә каршы көрәш нәтиҗәсендә, яшь мөгаллим 1913 елдан сәяси күзәтү астына эләгә. Туктаусыз эзәрлекләнеп, яшәү урыннарын еш алыштырырга, качып яшәргә, шундый шартларда гыйльми һәм академик эшчәнлек алып барырга мәҗбүр була. Шулай итеп, бу елларда ул Оренбург, Уфа, Казакъстан, эчке Рәсәй буйлап хәрәкәт итәргә мәҗбүр була.

Октябрь инкыйлабы көннәрендә Г. Сәгъди Бөгелмәдә өч айлык татар-башкорт педагогия курсларында мөгаллимлек итә. Аның инициативасы белән бу курслар өч еллык педагогия курсларына әйләндерелә, нәтиҗәдә Бөгелмә Укытучылар семинариясына нигез салына. Г. Сәгъди башта курсларга, аннары семинарияга җитәкчелек итә. Бер үк вакытта 4 ел дәвамында (1917–1921) татар әдәбияты һәм педагогика, тел һәм әдәбият укыту методикасы фәннәреннән дәресләр алып бара. Бөгелмә чоры Г. Сәгъдине остазлык ягыннан тагын бер баскычка күтәрә, ул инде укытучылар әзерләү эше белән шөгыльләнә башлый. Төп игътибары педагогика («Фәне тәрбия дәресләре» (Педагогика дәресләре)), дидактика («Фәне тәрбия вә тәгълим» (Педагогика һәм дидактика)) һәм методика мәсьәләләренә юнәлтелә.

1921–1925 елларда Г. Сәгъди Урта Азиянең Үзбәкстан Республикасында яшәп, төрле югары уку йортларында хезмәт куя. Ташкентта үзбәк (ирләр һәм хатын-кызлар) мәгариф институтларында, Урта

Азия дәүләт университетының рабфагында, Ленин исемендәге хәрби мәктәптә – үзбәк классик әдәбиятыннан, ә төрки-татар мәгариф институтында татар әдәбияты, педагогика, тел һәм әдәбият укыту методикаларыннан лекцияләр укый. Бу дәвердә ул Шәрык әдәбияты, педагогикасы, фәлсәфәсе белән кызыксына, лекция укырлык дәрәҗәдә үзбәк телен үзләштерә.

1925 елның көзендә Г. Сәгъди, Г.Ибраһимов чакыруы буенча, Казанга килә. Монда килгән көннән 1930 елга кадәр Татар Коммунистлар университетында, Педагогия техникумында татар әдәбияты тарихын укыта. 1926 елда Казан Көнчыгыш педагогия институтына доцент булып сайлана. Анда татар теле һәм әдәбияты кафедрасын, шулай ук әдәбият кабинетын оештырып җибәрә.

Г. Сәгъдинең тормыш һәм иҗат юлында Казан чоры (1925–1930) – гыйльми эшчәнлегенең иң нәтиҗәле өлешләреннән берсе. Югары уку йортларында тыгыз график белән эшләве өстенә, ул татарның фәнни һәм иҗтимагый дөньясында да төп көчләрдән санала. Совет язучылары җәмгыятендә, фән эшлекләләре секциясендә идарә әгъзасы буларак, бу оешмалар үткәргән чараларда актив катнаша. Әдәби хәрәкәттәге актуаль проблемаларны күтәргән докладлар уку, әдәбият мәсьәләләре турында фикер алышу, диспутлар оештыру да вазифа төсендә йөкләнә. Шулай ук Гыйльми Үзәк каршындагы «Татар педагогия җәмгыяте», «Татарларны өйрәнү җәмгыяте» (Татароведение) белән дә хезмәттәшлек итә.

Казанда эшләгән чорында галим утызлап гыйльми хезмәт яза. Алар арасында иң танылганнары – «Татар әдәбияты тарихы» (1926), «Кешелек дөньясында, тел, әдәбият, язу һәм аларның тарихи үсүләре» (1926), «Татар театр әдәбияты һәм аның үсү тарихы» (1926), «Галимҗан Ибраһимов һәм аның әдәби иҗатлары» (1928), «Пролетариат диктатурасы дәверендә татар әдәбияты» (1930). Галимнең «Символизм турында» (1932) исемле китабы да 1929 елда язып тәмамлана.

Г. Сәгъди – әдәбиятчы галим генә түгел, киңкырлы филолог та. Гыйльми эзләнүләренең башлангыч чорыннан ук ул, әдәбият фәне белән беррәттән, тел гыйлеме мәсьәләләре белән дә кызыксына. «Телебезнең сарыфы» (1913), «Телебезнең нәхүе» (1914), «Үз телебездә мөкәммәл сарыф-нәхү» (1915) һ.б. китаплары мәктәп дәреслекләре рәвешендә дөнья күрә. Лингвистика мәсьәләләрен чишү Г. Сәгъди гыйльми эшчәнлегенең башка чорларында да дәвам иттерелә («Сарыф-нәхү әсаслары» (1925) һ.б.). Галимнең төрки телләр, борынгы төрки язмачылык, язу барлыкка килү турындагы эзләнүләре аерым бер катламны тәшкил итә һәм төрле телләрдә дөнья күрә. Мәсәлән, «Төрек телләренә классификация ясау мәсьәләсе» (1925), «Кешелек дөньясында тел, әдәбият, язу һәм аларның тарихи үсүләре» (1926); «Принципы изучения и становления законов тюркских языков» (1922), «Из истории письменности» (1923, үзбәк телендә); «Как у людей возник язык?» (1922), «Языки тюркских племен и литература на этих языках» (1923), «Наука о языке и языкознании» (1923–1924,

төрекмән телендә). Борынгы гомумтөрки истәлекләрнең теле, үзбәк совет әдәби теле үсеше хакындагы 1950 елларга караган язмалары басылмый кала. Г. Сәгъдинең тел гыйлеме мәсьәләләрен өйрәнеп язылган кандидатлык диссертацияләренә рәсми оппонент итеп билгеләнүе фәнни даирәләрдә аның тел белгече буларак та зур абруй казануы турында сөйли.

1930 елда Г. Сәгъди янәдән Урта Азия якларына юл ала һәм Сәмәркандта төпләнеп, хезмәт юлын Педагогия академиясендә дәвам итә. 1932 елдан гомеренең ахырына кадәр Үзбәкстан республикасының төрле шәһәрләрендәге (Сәмәрканд, Ташкент, Фирганә) күпсанлы югары уку йортларында профессорлык вазифасын башкара. Моннан тыш, Сәмәрканд шәһәрендәге Үзбәк дәүләт фәнни-тикшеренү институты аспирантларына да консультацияләр бирә. Шулай итеп, ул инде мөгаллим, профессор гына түгел, чын мәгънәсендә остазга әверелә.

Вузларда укыту белән беррәттән, Г. Сәгъди СССР Фәннәр Академиясенең Үзбәкстан филиалында, Тел-әдәбият институтларында хезмәттәшлек итә. Фәнни тикшеренүләрен үстереп, бәхәсле әдәби-гыйльми киңәшмәләрдә үзбәк әдәбияты, аның үсеш юллары турында докладлар, матбугат битләрендә мәкаләләр белән чыгыш ясый. Чирек гасырдан артык үзбәк халкына мәгърифәт таратып, үзбәк филологиясе фәнен үстерүгә зур өлеш кертә.

Төркестан чорында Г. Сәгъди эзләнүләренең төп юнәлешен Галишер Нәвои иҗатын өйрәнү билгели. Ул Нәвои мирасын өйрәнү фәнен нигезләүгә, үстерүгә, тармакландыруга күп көч куя. Аның рус һәм үзбәк телләрендә язылган һәм басылып чыккан тугыз исемдәге 18 хезмәтендә шагыйрь иҗаты төрле яссылыкта тикшерелгән. 1949 елда Г. Сәгъди «Үзбәк классик әдәбияты үсешенең югары этабы буларак Нәвои иҗаты» дигән темага докторлык диссертациясе яклый. Галимнең шушы юнәлештә 28 исемдәге эзләнүләре кульязма хәлендә калган.

Г. Сәгъди 1956 елның 6 ноябрендә 67 яшендә каты авырудан вафат була.

Шул рәвешчә, Г. Сәгъдинең тормыш һәм иҗат баскычларын күзәтү аның мөгаллимлек, гыйльми, иҗтимагый эшчәнлегенең күп аспектлы, киңкырлы һәм фундаменталь булуын расларга мөмкинлек бирә. Аның мирасын өйрәнү, хезмәтләрен барлау, халыкка кайтару эше дәвамлы булсын иде.

Куракова Чулпан Малик кызы,
филология фәннәре кандидаты, Казан дәүләт
аграр университетының Икътисад институты доценты